

ЗІБРАННЯ ТВОРІВ Г. СЕНКЕВИЧА

Генрик СЕНКЕВИЧ

ПОТОП

Роман

У трьох томах

III

Харків
«Фоліо»
2018

Розділ I

У той час, коли в Речі Посполитій усе живе сідало на коня, Карл-Густав безперестанку перебував у Пруссії, зайнятий здобуванням тамтешніх міст і перемовинами з електором. Після несподівано легкого підкорення країни скандинавський полководець усвідомив, що шведський лев зжер більше, ніж нутрощі його перетравити зможуть. Після повернення Яна-Казимира він уже втратив надію втримати Річ Посполиту цілком, але зрікаючись у душі цілого, хотів принаймні якнайбільшу частину здобичі захопати, і насамперед Королівську Пруссію, провінцію, що до його Примор'я прилягала, родючу, великими містами всіяну та багату.

Але ця провінція, що першою стала захищатися, і досі вперто стояла на боці законного короля та Речі Посполитої. Повернення Яна-Казимира і заснування Тишовецької конфедерації спровокували війну, що могла прусський дух підняти, у правильності дотримання вірності переконати і до повстання спонукати, тому вирішив Карл-Густав зламати опір, стерти сили Казимира, щоб пруссакам надію на допомогу відібрати.

Був змушений це зробити і з огляду на електора, котрий могутнішому завжди готовий коритися. Шведський король вивчив його дуже ґрунтовно і навіть на мить не сумнівався, що якщо Казимирова фортуна переважить, електор на його бік знову перекинеться.

Облога Мальборка зайшла в глухий кут, бо чим наполегливіше фортецю атакували, тим запекліше її пан Вейгер за-

хищав. Тому вирушив Карл-Густав до Речі Посполитої, щоб Яна-Казимира навіть у найвіддаленішому кутку його країни дістати.

А що дія за рішенням у нього наставала так швидко, як грім за блискавкою, то миттю підняв король війська, що стояли по містах, і перш ніж у Речі Посполитій схаменулися, перш ніж звістка про його похід розійшлася, він уже минув Варшаву і в найгарячіший жар пожежі кинувся.

Тож налітав монарх, на бурю схожий, гнівом, помстою та злістю спонукуваний. Десять тисяч коней топтало за ним поля, ще снігом вкриті, піхоту з гарнізонів він забирав і летів вихором на південь Речі Посполитої.

Дорогою палив і вбивав усе дощенту. Не був це вже той давній Карл-Густав, добрий, людяний і веселий, котрий аплодував польській кавалерії, підморгував на бенкетах і лестив жовнірам. Тепер усюди, де з'являвся, лилася потоком шляхетська та селянська кров. Дорогою винищував ополченців, військовополонених вішав, нікого не жалів.

Але як поміж гущавини борів могутній ведмідь несе свою важку тушу, ламає по дорозі лід і галуззя, так вовки йдуть у назирці за ним і не сміють йому дорогу заступити, щораз ближче наступають на нього ззаду. Так і ті загони ополченські тягнулися за армією Карла, в щораз більші об'єднуючись загони, і пантрували за шведом, як тінь слідує за людиною. Та навіть краще за тінь, бо переслідували і вдень, і вночі, і в погоду, і в негоду. Водночас перед зайдами руйнували мости, знищували продовольство. Тому окупанти були змушені йти, як пустелею, не маючи де голови прихилити або чим у голоді підкріпитися.

Тож Карл-Густав скоро збагнув, якою страшною виявилася його ініціатива. Війна розлилася навколо нього настільки широко, наскільки море розливається навколо самотнього корабля, що заблукав. Палала Пруссія, палала Велика Польща, яка, першою шведське підданство прийнявши, першою ж хотіла той хомут скинути. Палали Мала Польща, Україна, Литва та Жемайтія. У замках й у великих містах, ніби на островах, трималися ще шведи, зате села, бори, поля, річки були вже під польським контролем. Не лише окрема людина, чи не-

численний роз'їзд, а й навіть цілий полк не міг від головних шведських сил хоча б на дві години відлучитися, бо відразу ж пропадав без сліду, а бранці, котрі потрапляли в селянські руки, вмирали в жахливих муках.

Даремно Карл-Густав по селах і містах проголошувати наказав, що якщо якийсь селянин озброєного шляхтича живим або мертвим привезе, то отримає вольності та землю в довічне володіння. Селяни на рівні зі шляхтою та міщанами потягнулися до лісів. Люди з гір, люди з глибоких пущ, люди з лугов і полів укоренилися в лісах, робили засідки проти шведів на дорозі, нападали на менші залоги, вирізали до ноги роз'їзди. Ціпи, вила та коси не гірше за шаблі шляхти напилися шведської крові.

Тим більший гнів наростав у серці Карла, що ще кілька-надцять місяців тому так легко ця країна йому піддалася, а тепер не міг второпати, що сталося, звідки ці сили, звідки цей опір, звідки ця страшна війна не на життя, а на смерть, кінця якої він не бачив і прогнозувати його не брався.

Часто також відбувалися наради в шведському таборі. З королем перебували брат його Адольф, принц біпонтійський, котрий командував військами, Роберт Дуглас, Генріх Горн, родич того, котрого під Ченстоховою селянська коса скосила, Вальдемар, данський граф, і той самий Міллер, котрий біля підніжжя Ясної Гури славу свою військову втратив, і Ашемберг, котрий кавалерією найкраще командував, і Гаммершильд, котрий гарматами завідував, і старий розбійник, маршал Арвід Віттемберг, котрий шкуродерствами своїми прославився та залишки здоров'я свого намагався зберегти, бо йому галлійська недуга допікала, а також Форгель і багато інших. Це все були полководці, котрі вміли здобувати міста, а в полі поступалися лише королівському генію.

Вони в душі боялися, щоб усе військо з королем не загинуло, труднощами, браком провіанту та польською затятістю зморені. Старий Віттемберг відверто відмовляв короля від цього походу.

— Як можна, ваша величносте, — переконував він, — ганятися аж у руські землі за ворогом, який нищить усе по

дорозі, сам невидимим залишаючись? Що тут вдієш, якщо коням не лише сіна чи вівса, але навіть соломи зі стріх бракує, а люди від голоду попадають? Де ті війська, що на допомогу нам прийдуть, де замки, в яких ми могли б відгодуватися та стомленим тілам своїм дати перепочинок? Я не порівнюю себе з вашою величністю, але якби я був Карлом-Густавом, вашою славою вкритим, що у визначних перемогах здобута, на хитку колію такої війни не ставав би.

На це Карл-Густав відповів:

— І я також, якби я був Віттембергом.

Відтак монарх згадував Александра Македонського, із котрим любив себе порівнювати, і йшов уперед, ганяючись за паном Чарнецьким. А той, не маючи достатніх і вправних сил, утікав від нього, але тікав, як вовк, завжди готовий кинутись на переслідувачів. Часом він ішов перед шведами, часом по флангах, а часом, сховавшись у глухих лісах, відпускав їх уперед, так що вони думали, що супротивника наздоганяють, а той насправді йшов назирці. Відсталих вирізали, там і тут наздоганяли якийсь роз'їзд, знищували загони піхоти, що забарилися, нападали на підводи з провіантом. І ніколи шведи не знали, де їхній ворог, з якого боку вдарить. Не раз у нічних сутінках відкривали вогонь із гармат і мушкетів по заростях, вважаючи, що супротивника мають перед собою. Стомлювалися смертельно, йшли в холоді, голоді та відчаї, а караючий меч *vir molestissimus*¹ постійно висів над ними, як хмара з градом зависає над ланом збіжжя.

Врешті-решт дістали його під Голомб'єм, неподалік від гирла, де Вепр впадає у Віслу. Деякі польські хоругви, що були напоготові, кинулися стрімко на ворога, сіючи страх і паніку. Першим навалився пан Володийовський зі своєю лядуанською хоругвою і зім'яв військо данського принца Вальдемара. Своєю чергою, пан Самуель Кавецький і його молодший брат Ян напали з пагорба зі своєю панцерною хоругвою на найманих англійців Вілкінсона, й умент зжерли їх, як щупак поглинає коропа. А пан Малявський зіткнувся з принцом біпонтійським так щільно, що люди і коні позмішувалися між

¹ *Vir molestissimus* (лат.) — украй обтяжений і виснажений.

собою, як курява, яку два вихори з протилежних боків несуть і один вир із неї творять. В одну мить відтіснили шведів до Вісли. Побачивши це, Дуглас поквапився зі своєю добірною рейтарією на виручку. Але натиску цієї нової потуги стримати вже не могли. Тож почали шведи стрибати з високого берега на лід, падаючи мертвими так густо, що чорніли на засніженому полі, як літери на білому аркуші. Загинув принц Вальдемар, поліг Вілкінсон, а принц біпонтійський, звалений із коня, ногу зламав. Проте загинули в різний спосіб і обидва пани Кавецькі, а також пани Малявський, Рудавський, Роговський, Тимінський, Хоїнський і Порванецький. Натомість пан Володийовський, котрий у шведські ряди, як у воду, пірнав із головою, навіть найменшої рани не отримав.

Тим часом прибув і сам Карл-Густав із головними силами, гарматами, і перебіг бою змінився. Решта полків пана Чарнецького, недисципліновані і не достатньо вишколені, не зуміли вчасно перешикуватися, деякі коней не мали під рукою, інші, котрі по дальших селах стояли, всупереч наказам залишатися наготові розійшлися по домівках. Тому, коли ворог напав несподівано, одразу ж кинулися врзтіч, і в бік Вепра повтікали. Тому пан Чарнецький наказав сурмити відступ, аби ті полки, які першими атакували, не втратити. Одні подалися за Вепр, інші — до Кінської Волі, залишаючи поле та славу перемоги Карлові. А тих, хто за Вепр тікали, довго переслідували хоругви панів Зброжека та Калинського, котрі ще на боці шведів воювали.

Радість запанувала у шведському таборі незмірна. Невеликі, щоправда, дісталися шведам від тієї перемоги трофеї: сакви з вівсом і кілька порожніх возів, але Карлові до здобичі цього разу було байдуже. Король радів, що перемога, як у давні часи, повернулася до нього, що як тільки він з'явився, то всіх розбив. І це самого пана Чарнецького, на котрого найбільші надії Ян-Казимир і Річ Посполита покладали. Монарх міг сподіватися, що звістка пошириться всією країною, що кожен вуста повторюватимуть: «Чарнецького розбили», що страхопуди розміри поразки роздують і тим самим засмутять серця і відберуть запал усім, хто на поклик Тишовецької конфедерації за зброю взявся.

Коли монарху принесли і кинули під ноги ті сакви вівса, а разом із ними тіла Вілкінсона та Вальдемара, той звернувся до своїх зажурених генералів:

— Не треба хмурити чоло, бо це — найбільша перемога, яку впродовж року вдалося здобути, й усю війну вона закінчити може.

— Ваша королівська величносте, — відказав Віттемберг, котрий у своїй слабкості бачив речі песимістичніше. — Дякуймо Богові, якщо дальший похід будемо мати спокійний. Бо хоч такі війська, як пана Чарнецького, хутко розпорозуються, але й мерщій знову в купу збираються.

На це король зауважив:

— Пане маршале! Я не вважаю вас гіршим полководцем за пана Чарнецького, але якби я вас так розбив, то можу закластися, що і за два місяці ви не змогли б військо зібрати.

Віттемберг лише мовчки вклонився, а Карл правив далі:

— Правду кажете, похід будемо мати безпечний, бо лише пан Чарнецький міг його справді стримувати. Немає війська пана Чарнецького — немає й перешкод!

Генерали втішилися від цих слів. Одурманені перемогою війська проходили перед очима короля з вигуками та співами. Пан Чарнецький припинив висіти, як хмара, над ними. Пан Чарнецький переможений і припинив своє існування! Від цієї думки забули про всі незгоди, яких зазнали. Від цієї милої думки забули й про майбутні труднощі. Слова короля, які багато офіцерів чули, розлетілися по табору й усі були переконані, що перемога ця справді мала надзвичайне значення, що дракон війни переможений, а тепер настали часи для помсти та панування.

Монарх дав війську кільканадцять годин перепочинку. Тим часом із Козениць прибули підводи з провіантом. Військо розмістилося в Голомб'ї, Кровеніках і Жижині. Рейтари підпалили покинуті подвір'я, повісили кільканадцятьох селян, узятих зі зброєю в руках, і кількох пахолків, котрих сплутали із селянами. Потім відбувся бенкет, після якого солдатня заснула міцним сном, вперше вже віддавна спокійним. Наступного дня прокинулися бадьорі і перші слова в усіх на язиках були:

— Немає більше Чарнецького!

Повторювали це один одному, немовби навзаєм хотіли доброю новиною поділитися. Похід розпочався весело. День був сухий, холодний і погожий. Кінські тіла та ніздрі вкрилися памороззю. Льодяний вітер заморозив калюжі на Люблінському тракті і дорогу зробив прохідною.

Військо розтягнулося майже на милю вужем, чого раніше не робили ніколи. Два драгунські полки під командуванням француза Дюбуа пішли на Кінську Волю, Маркушів і Гарбів, за милю від головних сил. Якби так ішли ще три дні тому, то їх обов'язково спіткала б смерть, але тепер передували шведам страх і слава перемоги.

— Немає більше Чарнецького! — повторювали офіцери та солдати.

Похід відбувався спокійно. З лісових глибин не чулися вигуки, із заростів не прилітали стріли, невидимою рукою випущені.

Над вечір Карл-Густав прибув до Гарбова, веселий і в хорошому гуморі. Вже саме хотів вдатися до відпочинку, як тут Ашемберг повідомив через службового офіцера, що хоче побачити короля в нагальній справі.

За хвилину він зайшов до квартири, і не сам, а з драгунським ротмістром. Король, котрий мав швидке око та пам'ять, таку обширну, що імена майже всіх жовнірів пам'ятав, упізнав зараз же капітана.

— А що нового, Фріде? — спитав він. — Дюбуа повернувся?

— Дюбуа мертвий, — відповів Фрід.

Король сторопів. Лише тепер зауважив, що ротмістр мав вигляд, немов його з могили викопали, й одяг на ньому пошарпаний.

— А драгуни? — поцікавився монарх. — Їх же два полки?

— Всіх до ноги вирізали. Мене одного живим відпустили!

Смагляве обличчя короля потемніло. Руками він заправив собі пасма волосся за вуха.

— Хто це зробив?

— Чарнецький!

Карл-Густав замовк і здивовано витріщився на Ашемберга, а той лише головою кивав, немовби мав намір повторювати:

— Чарнецький! Чарнецький! Чарнецький!

— Не можу в це повірити, — сказав помовчавши король. — Ви бачили його на власні очі?

— Як вашу величність бачу. Наказав мені вклонитися вашій королівській величності й оголосити, що він за Віслу тепер переправляється, але скоро знову стежками нашими піде. Не знаю, чи правду він повідомив.

— Гарзд! — промовив король. — Скільки в нього людей?

— Я не міг точно полічити, але з чотири тисячі людей бачив особисто, а за лісом стояла ще якась кавалерія. Оточили нас біля Красичина, до якого полковник Дюбуа навмисно з тракту відхилився, бо йому донесли, що там якісь люди перебувають. Тепер вважаю, що пан Чарнецький навмисно підіслав язика, щоб той нас у засідку привів. Тому ніхто, крім мене, живим не залишився. Селяни добивали поранених, я ж дивом урятувався!

— З нечистим цей чоловік увійшов до спілки, не інакше, — зронив, прикладаючи долоню до чола, король. — Бо щоб після такої поразки знову військо зібрати і над карком нам зависнути — це не людська сила!

— Сталося те, що маршал Віттемберг передбачав, — докинув Ашемберг.

Тут король вибухнув:

— Ви все вмієте передбачати, лише радити не вмієте!

Ашемберг зблід і замовк. Карл-Густав, коли був веселий, то наче із самої доброти виліплений, але коли вже брову насупив, то викликав забобонний страх навіть у найближчому оточенні. Не так птахи криються перед орлом, як крилися перед ним найстарші та найзаслуженіші генерали.

Але поміркувавши, монарх знову спитав капітана Фріда:

— І хороше військо має пан Чарнецький?

— Я бачив цілком пристойні хоругви, а кавалерію завжди мали добру.

— Це ті самі, що під Голомб'єм із таким запалом на нас насадили. Загартовані мусять бути це полки. А він сам, пан Чарнецький, — веселий, самовпевнений?

— Настільки самовпевнений, наче це він під Голомб'єм нас розгромив. Тепер тим більше серця їхні зміцніють, бо про поразку вже й забули, і новою вікторією вихваляються. Ваша королівська величносте! Що мені наказав пан Чарнецький передати, те я й повторив, але коли я вже виїжджав, то підійшов до мене хтось із старшин, могутній чоловік, старий, і повідомив мені, що він той, хто самого славетного Густава-Адольфа в поєдинку здолав. Дуже вже він вашу королівську величність поносив, а інші йому втोरили. Так вони хизуються! Я від'їхав під лайку й образи.

— Менше з тим! — махнув рукою Карл-Густав. — Отже, не розбитий пан Чарнецький і військо вже зібрав, це точно. Тим хутчіше мусимо йти вперед, аби польського Дарія якнайшвидше здолати. Можете йти. Війську оголосити, що ті полки від селянських зграй у незамерзаючих болотах згинули. А ми йдемо вперед!

Офіцери вийшли, а Карл-Густав залишився сам. Через якийсь час уже думав інакше. Мало того, що перемога під Голомб'єм жодних трофеїв не принесла, розкладу сил не змінила, то вона ще більшу запеклість в усій цій країні розбудила.

Карл-Густав перед військом і генералами завжди проявляв упевненість у собі та віру, але коли залишався сам і починав міркувати про цю війну, яка спочатку такою легкою здалася і щораз важчою ставала, то не раз його охоплювали сумніви. Всі ці випадки здавалися йому якимись дивними. Часто виходу не бачив, кінець не міг передбачити. Інколи здавалося йому, що він людина, котра, увійшовши з морського берега у воду, відчуває, що з кожним кроком усе глибше ступає і незабаром втратить дно під ногами.

Однак монарх вірив у свою щасливу зірку. Тому й зараз підійшов до вікна, щоб на свою обраницю поглянути, на саме ту, яка у Великому Возі, як кажуть інші, — у Великій Ведмедиці, найвище місце займає і світить найяскравіше. Небо було погоже, тому зараз вона палахкотіла весело, мерехтіла то блакитним, то червоним. Здаля лише, нижче, у темній синяві неба, чорніла, як змій, самотня хмара, від якої відходили немовби плечі, як галузки, ніби мацаки морського чудовиська і вони щораз ближче підсувалися до королівської зорі.